

вістю розвитку так званої неінституціональної політики, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неінституціонального простору і формуванню соціального капіталу і нових форм демократичної правової, політичної, економічної й духовної культури.

Соціальні мережі та загроза формування неостанового суспільства

У сучасному суспільстві дедалі суттєвішу роль починають відігравати так звані мережеві структури як сучасна «тканина» суспільного життя, яка дає людям змогу гнучкіше пристосовуватися до постійних змін у соціальному середовищі, ніж це забезпечує система формальних соціальних зв'язків. На жаль, в Україні мережеві структури переважно зберігають риси, властиві феодально-комуністичному минулому. Лише 12-15% жителів України є членами якихось добровільних організацій, тобто встановлюють добровільні соціальні контакти з іншими. А в західних суспільствах, зокрема в Америці, більшість населення є членами принаймні однієї громадської організації або асоціації.

Те, що в нас вважається колективізмом, єднанням людей, їхньою потребою жити громадою — все це залишки психології традиціоналізму. Колективізму як такого (саме як бажання вступати в добровільні соціальні контакти і підтримувати їх на основі взаємного інтересу та довіри) у нас дуже мало. Це те, що має назву соціального капіталу. Автономність та самодостатність людини як представника сучасного середнього класу може існувати лише в тому разі, якщо людина розуміє, чого вона може досягти в суспільстві індивідуально, а чого — тільки в добровільній асоціації з іншими людьми. В українському суспільстві спостерігається пострадянська атомізація суспільства, яка означає, що індивід відірваний від соціуму, що у нього навіть не сформована потреба у власній соціальності. Автономний індивід з орієнтацією на добровільну співпрацю з іншими — це рідкість, але саме він закладає підвалини нового суспільства, нової політичної, правової та соціальної культури.

В Україні політика та бізнес побудовані переважно за клановими і родинними ознаками саме тому, що людина атомізована, й у разі необхідності апелює переважно до споконвічного — сім'ї, роду, кума, свата, сусіда... Замість автономно-колективістської системи формується система кумівства. Кланово-сімейні мережі сприяють соціальному виживанню, однак це гальмує розвиток сучасної інституціональної системи та незалежного від кланових відносин середнього класу. До того ж українська політична еліта, досягаючи влади, відтворює ту саму, звичну для себе систему кланово-родинних відносин. Кумівство, перенесене на вищі шаблі влади, викликає справжній соціальний жах, бо для суспільства це безперспективний механізм виживання. У сучасному українському соціумі взаємини еліти із масами нагадують процес розбігу Галактик. А якщо справедливою є теорія зворотного стиснення, то цей розбіг свого

часу загальмується. Цю надію на зближення я аж ніяк не пов'язую з доброю волею еліти. Загальмувати еліту в гонитві за благами та почестями можна тільки шляхом конструктивного громадянського протесту проти елітарної ненажерливості, тільки формуванням в їх свідомості такого чіткого політичного механізму демократичного розвитку суспільства. Але традиційна масова мережева структура нездатна протидіяти корупційним владним мережам.

Як свідчать результати досліджень соціальної дистанції, упродовж останнього десятиліття рівень ізоляціонізму в Україні суттєво підвищився, попри декларативну відкритість України світові та нібито зорієнтованість суспільства на цінності плюралістичної демократії та ринкової економіки⁸. Однак є вагомі підстави стверджувати, що рівень ізоляціонізму зростає не лише в Україні, котра переживає неабиякі труднощі пострадянської трансформації, але й скрізь у світі, набуваючи різноманітних форм: від дедалі більшого впливу сепаратизму в поліетнічних державах, трайбалізму та релігійного фундаменталізму на Півдні та Сході — і до спалаху антиглобалістських, антимігрантських, взагалі ксенофобських настроїв на Заході.

Але ізоляціонізм — ідеологія суто станова, навіть не класова, бо класи, з огляду на їхнє марксистське тлумачення, є цілком відкритими одна до одної соціальними групами, натомість стани завжди стрімко закривалися від чужих. Оце і дозволяє нам говорити про «неостанове суспільство» — саме неостанове, а не станове, бо суспільні верстви перетворюються на реальні стани тоді, коли розмежовуються остаточно. Годі заперечувати, що егалітаризація, притаманна індустріальному періодові, послідовно додала залишки традиційної станової соціальної організації із властивими їй рисами замкненості та ізоляціонізму, аж поки у постіндустріальному світі «раптом» не почався зворотній процес формування замкнених спільнот. За головні чинники неостанового розмежування правлять бурхливий науково-технічний прогрес і розвиток революційних технологій, що докорінно змінюють триб життя. Але можливість долучитися до нових соціальних благ для одних категорій людства, для інших означає безнадійне соціальне відставання та скініння у «минулому цивілізації». Відтак на наших очах виокремлюються три неостанові спільноти — найвища, середня та нижча, кожна зі своїми функціями, інфраструктурою, етикетом, правами і мораллю.

До найвищої верстви, зосередженої переважно у «розвинутому світі», належить частина населення, яка має необмежений доступ до всіх соціальних благ, вироблених сучасною цивілізацією, здійснює функції найвищого управління, а також задовольняє потребу мас у кумирі. Маючи досить строкатий характер, вона поєднує підприємницьку верхівку, лідерів шоу-бізнесу та професійного спорту з частиною традиційного найвищого класу. Наявність великих капіталів створює певну інфраструктуру розкошів (від спеціальних крамниць зі штучно завищеними

цінами до екзотичного космічного туризму), яка більшою мірою творить з цієї верстви неостач, аніж самі її представники. Попри дуже високий рівень замкненості, підтримуваний специфічним стилем життя, нормами поведінки та свого роду «неофеодальним почтом» персональних охоронців, лікарів, тренерів, візажистів тощо, вихідці з нижчих верств можуть туди потрапити завдяки непересічним обдаруванням та неабиякій активності (колись дворянство так поповнювалося коштом бюргерів і селян).

«Другий стан», різко відділений як від найвищого, так і від найнижчого станів, теж сконцентровано головним чином у західному суспільстві, яке забезпечує більшості населення основні блага сучасної цивілізації: якісне харчування, облаштоване житло, кваліфіковану медичну допомогу, освіту, пенсійне забезпечення, доступ до новітніх засобів зв'язку та пересування тощо. Розподілено цей стан нерівномірно: на розвиненій «Півночі» він становить більшість населення (так званий середній клас), на відсталому «Півдні» (як і в Україні) — меншість, що її, власне, й утворюють політична, економічна й інтелектуальна еліти «третього» і посткомуністичного світів.

Якщо найвищий стан створює інфраструктуру розкошів, то стосовно другого стану йдеться радше про інфраструктуру універсального комфорту, починаючи від світової мережі столярних готелів «Шератон» або модерних аеропортів (адже станова належність вимагає бодай раз на рік подорожувати) і завершуючи мережею «Макдональдсів», які на Заході, звісно, належать до інфраструктури найнижчої верстви, але до третього світу потрапив як атрибут культури саме середнього стану.

Найнижчий стан — це ті самі люди, які не можуть задовольнити життєво важливих потреб і скористуватися благами сучасної цивілізації. До них належить меншість населення розвинених демократій і переважна більшість решти людства. Третій стан також ізольований від інших, насамперед морально. Оскільки майново захиститися від вищих він не може, то культивує зневагу та ненависть до них, створюючи між собою та ними таку дистанцію, котра взагалі унеможливорює будь-які стосунки. Втім, замкнутість цього стану є вимушеною порівняно із зумовленою способом життя замкнутістю першого стану. Стани, на відміну від класів, мають чіткі межі та критерії диференціації, передусім документальне засвідчення станової належності. Найвищий стан у сучасному суспільстві — це членство в елітарних клубах, елітарні дипломи, володіння відповідною нерухомістю тощо. Другий стан також має свідоцтва станової належності — від страхових і кредитних документів, що забезпечують основні соціальні гарантії, аж до реєстрів інтернет-провайдерів, дилерів сотових мереж тощо. Специфіка реєстрації третього стану залежить головним чином від місця проживання — якщо на Заході це буде, скажімо, система соціальної допомоги, то в Україні — законодавчо оформлена видача частки реквізованих заощаджень на поховання вкладника. Звісно,

способи реєстрації неостанової належності принципово відрізняються від прийнятих у феодальному та постфеодальному соціумі. Проте станова закритість, відштовхування станів один від одного, як і привабливість ідеології ізоляціонізму лишаються незмінними. І в цій незмінності — підґрунтя виклику, перед яким опинився світ на порозі нового тисячоліття, коли новітня мораль вищих станів, доброчинність і толерантність, зіткнулася з мораллю найнижчого стану, з мораллю нетерпимості.

Сьогодні в Україні формуються стани за зразком країн, що розвиваються. Перший — чиновно-натурішський, що у гротесковому вигляді відтворює спосіб життя й цінності феодальної верхівки Середньовіччя. Другий — це мешканці великого міста, найбільш відкриті для приєднання до сучасного загальноцивілізаційного поступу. Третій — більшість населення, що мешкає переважно в селі та невеликому місті, вкрай віддалених від сучасної соціальної інфраструктури. Наслідком цього є існування найчисельнішого стану, який практично не має можливостей для виходу з безпосередніх соціальних зв'язків (не має телефону, комп'ютера, усього того, що становить інформаційну інфраструктуру сучасної цивілізації). Але Україна переважно урбанізована, модернізована та непогано освічена країна. Тому в неї є досить великий шанс запобігти виникненню руйнівного внутрішньостанового конфлікту і потрапити до сфери впливу західної цивілізації.

2. Зміни ціннісно-нормативної структури українського суспільства

Еволюція системи цінностей: інерція та інновації

Дослідження ціннісної свідомості в соціології традиційно пов'язані із ранжуванням головних соціальних цінностей на основі частоти декларативного вибору їх респондентами у масових опитуваннях. Такий метод вивчення ціннісної свідомості набув широкого визнання багато в чому завдяки тому, що отримувані в результаті емпіричних досліджень ієрархії суб'єктивного вибору соціальних цінностей мають достатню усталеність і відтворюваність, що дає змогу розглядати їх як системотвірну структуру масової свідомості, не тотожну сукупності кон'юнктурно зумовлених думок, настроїв, емоційних оцінок. Виходячи з цього, соціологи й розрізняють ціннісні орієнтації та думки, хоча методи отримання інформації про ці елементи масової свідомості можуть принципово не відрізнятися. Відносна усталеність ціннісної ієрархії визначає саму можливість збереження суспільних зв'язків за умов кардинальної зміни принципів соціальної організації. Об'єктивні зміни, пов'язані із пострадянським розвитком, не призводять ані до радикальної реорганізації громадського життя, ані до фатальної її дезорганізації саме внаслідок того, що історич-